

הפלת המטוס האזרי - משל ליחסים במרחב הפוסט-סובייטי

ירון גמבורג וארקדי מיל-מן | 9 בינואר, 2025 | גיליון 1932

נסיבות הפלתו של מטוס "אזרבייג'אן איירליינס" והתגובות הרשמיות לתקרית, בפרט מצד אזרבייג'אן, רוסיה וקזחסטאן, חשפו בבירור את אופי היחסים המורכב והמשתנה בין רוסיה לבין המדינות השכנות במרחב הפוסט סובייטי. אזרבייג'ן, קזחסטאן ומדינות אחרות באסיה התיכונה, מעוניינות בצמצום תלותן ברוסיה כאשר חולשתה הנוכחית מאפשרת להן לדרוש מרוסיה להתייחס אליהן בכבוד, ובה בעת לצאת נשכרות מתלותה הכלכלית של רוסיה בהן עקב הסנקציות הבינלאומיות המוטלות עליה. הפלת המטוס האזרי חושפת כי גם במרחב הפוסט-סובייטי, רוסיה נמצאת בנסיגה הדרגתית כאשר שחקנים אחרים תופסים את מקומה.

מטוס של חברת התעופה הלאומית של אזרבייג'ן שביצע טיסה מסחרית בקו באקו-גרונזני (עיר הבירה של צ'צ'ניה) התרסק ליד העיר הקזחית אקטאו ב-25 בדצמבר 2024, לאחר שנפגע מרסיסי טיל של מערכת ההגנה האווירית של רוסיה, "פנציר-1S". לפי הטענות של הצד הרוסי (שקיים ספק באמינותן), בשעה שהמטוס ניסה לנחות בגרונזני, מערכות ההגנה האווירית הופעלו נגד כטב"מים אוקראיניים, אך רשויות התעופה של רוסיה לא הזהירו בזמן את צוות המטוס להתרחק מהאזור - מה שגרם לפגיעה בו. יתרה מזו, רשויות התעופה הרוסיות סירבו לפניות צוות המטוס לאפשר נחיתה בנמלי תעופה סמוכים והפנו אותו לעיר אקטאו, מצידו השני של הים הכספי, שם התרסק המטוס בעת הנחיתה. נסיבות הפלת המטוס ושרשרת התגובות הרשמיות לתקרית, בפרט מצד רוסיה, אזרבייג'אן וקזחסטאן, חשפו את אופי היחסים המורכב והמשתנה בין רוסיה לבין המדינות השכנות במרחב הפוסט-סובייטי.

תגובתם הראשונה של שלטונות רוסיה הייתה, כצפוי, שתיקה מוחלטת. לעומתם, כלי התקשורת הרשמיים במדינה החלו להפיץ מידע כוזב שלפיו ההתרסקות נגרמה מהתנגשות המטוס עם ציפורים. דפוס ההכחשה המיידית והפצת גרסאות כוזבות מאפיין את הגישה הרוסית במצבים מסוג זה, [כפי שקרה אחרי הפלת המטוס המלזי ב-2014](#) על ידי הכוחות הרוסיים במרחב האווירי בדונבאס. אלא שהפעם, נשיא אזרבייג'ן אילהם אלייב הציב שלוש דרישות פומביות לרוסיה: להתנצל על התקרית, לקחת אחריות ולהעמיד לדין את האשמים, ולפצות את החברה האזרית ונוסעיה. נשיא רוסיה ולדימיר פוטין, שנוהג להפגין התנשאות וזלזול במצבים דומים, התנצל בפני מקבילו האזרי על "התקרית הטראגית בשמי רוסיה בזמן מתקפת כטב"מים אוקראיניים". יתרה מזו, לאחר שאלייב הבהיר שוב בפומבי כי התנצלות זו אינה מספקת, פוטין יזם שיחה שניה עם אלייב בניסיון להפיג מתיחות בין המדינות.

מאחורי התעוזה של הנשיא האזרי נמצאות סיבות ונסיבות כבדות משקל, הקשורות במאזן היחסים בין רוסיה לאזרבייג'ן. בשנים האחרונות חלה עליית מדרגה ביחסים הביטורליים בין שתי המדינות, על רקע בידודה הבינלאומי של רוסיה וקשייה הכלכליים. במקביל, בקרמלין גבר חוסר הנחת מתפקודה של ממשלת ארמניה בראשות ניקול פאשיניאן. למעשה, רוסיה הפקירה את ארמניה בעקבות חישוב מחודש של תועלת היחסים מול ארמניה ומול אזרבייג'ן - [מה](#)

[שנתפס בארמניה כבגידה](#) - וכך אפשרה את הניצחון האזרי בנגורנו-קרבאך בספטמבר 2023. ניצחונה של אזרבייג'ן יצר מציאות חדשה בקווקז, שבמסגרתה רוסיה מכירה במעמדה העצמאי יותר של באקו, בעוד טורקיה מגבירה את השפעתה באזור לצידה של רוסיה. בשנת 2024 התקיימו מפגשים תכופים בין נשיאי שתי המדינות, שבהם נידונו נושאים של שיתוף פעולה כלכלי, בדגש על תחום האנרגיה. נראה שבבאקו נוצרה תחושה של תלות גוברת מצד רוסיה בשיתוף הפעולה הכלכלי עם אזרבייג'ן וכתוצאה מכך גם תחושת ביטחון עצמי גובר של הנשיא אלייב.

נוסף להתעצמותה הצבאית והמדינית, אזרבייג'ן מנצלת את משאביה הטבעיים, נפט וגז, לבניית השת"פ המשמעותי בתחום האנרגיה עם האיחוד האירופי, וזאת למרות המתחים הפוליטיים עם צרפת. המלחמה בין רוסיה לאוקראינה הובילה לירידה באספקת הגז הרוסי לאירופה והעלתה את חשיבותו של צינור הגז האזרי, "מסדרון הגז הדרומי", שעובר דרך טורקיה לאירופה. על רקע אי-חידוש ההסכם להעברת הגז הרוסי דרך אוקראינה (תוקף ההסכם פג ב-31 בדצמבר 2024), האיחוד האירופי בחן בחודשים האחרונים מספר חלופות להגברת יצוא הגז האזרי לאירופה. בין החלופות שנשקלו, [קיימת אפשרות לשילובה העקיף של רוסיה במתווה היצוא החדש](#). שיאפשר לה להגדיל את יצוא הגז לאירופה, אלא לטורקיה, כאשר לאזרבייג'ן תפקיד מרכזי במימוש חלופה זו; המתווה כולל רישום הגז הרוסי שמגיע לאירופה כגז אזרי, וגז אזרי שמגיע לטורקיה כגז רוסי. יצוין כי ב-2023 ענקית הגז הרוסית "גזפרום" רשמה הפסד לראשונה מאז 1999, מה שפגע במידה ניכרת בתקציב המדינה והגביר את המוטיבציה של פוטין לפייס את אלייב ולהבטיח את הסכמתו לשילובה של רוסיה במתווה היצוא המתהווה.

בשל נחיתת המטוס בעיר אקטאו, מדינה נוספת במרחב הפוסט-סובייטי, קזחסטאן, נאלצה בעל כורחה להתמודד עם התקרית הרגישה, המערבת את שתי שכנותיה החשובות. שלטונות התעופה הקזחיים אינם ששים לקבוע את סיבות התרסקות המטוס ומעוניינים להעביר את ההכרעה לחברת יצור המטוסים הברזילאית, כדי להימנע מעימות עם רוסיה ואזרבייג'ן. הרגישות הקזחית נובעת מתלותה בשתי המדינות. מחד גיסא, [רוסיה היא אחת משותפות הסחר החשובות של קזחסטאן, כאשר כ-80 אחוזים מיצוא הנפט הקזחי עובר דרך רוסיה](#). לתלות הכלכלית מתלווה חשש מעוצמתה הצבאית של רוסיה, שנחלשה במידה מסוימת נוכח כישלונותיה באוקראינה, אך עדיין נמצאת ברקע, במיוחד לאור האמירות החוזרות ונשנות של הלאומנים הרוסיים, המאיימים לכבוש את החלק הצפוני של קזחסטאן. מאידך גיסא, שלטונות קזחסטאן פועלים לגיוון השותפויות המסחריות והחלופות למעבר יצוא הנפט שלה, כאשר הצינור האזרי באקו-טביליסי-דג'יהאן מהווה רכיב חשוב במאמצים אלה. להבדיל מאזרבייג'ן, שכוננה ברית אסטרטגית עם טורקיה והתרחקה מרוסיה, תלותה הרבה של קזחסטאן ברוסיה מכתובה את התנהלותה הזזה. עם זאת, גם קזחסטאן הזזה הצטרפה לאזרבייג'ן ומדינות אחרות, כולל ישראל ואיחוד אמירויות, שהשעו בעקבות התרסקות המטוס האזרי את טיסותיהן לרוסיה של חברות התעופה הלאומיות שלהן. נשיאי אוזבקיסטאן וקירגיזסטאן, שגם הן מנהלות יחסים מורכבים עם רוסיה, התקשרו אישית לנשיא אזרבייג'ן להביע תנחומים. יצוין בהקשר זה כי מעבר לאתגרים המשותפים מול רוסיה, יש סימנים להתחזקות הסולידריות בין העמים הטורקיים של אסיה התיכונה ואזרבייג'ן, כאשר טורקיה היא אחת הנשכרות העיקריות של תהליכים אלה.

על כן, תקרית המטוס הצביעה על מערכת היחסים המשתנה בין רוסיה לאזרבייג'ן וקזחסטאן, על רקע המלחמה הממושכת באוקראינה וקריסת משטרו של בשאר אל-אסד בסוריה,

שנתפסה כתבוסה רוסית וכניצחון של טורקיה. חולשתה של רוסיה מאפשרת לאזרבייג'ן להפגין ביטחון עצמי רב ולנהל עם רוסיה דיאלוג בין כוחות שווים; בעודה נוקטת עמדה זהירה יותר, קזחסטן נמנעת מהתייצבות אוטומטית לצד רוסיה ולא מעדיפה אותה על פני אזרבייג'ן, וכך מחלישה את דימויה של רוסיה כבעלת הבית המסורתית במרחב. עם זאת, הגם שאזרבייג'ן, קזחסטן ומדינות נוספות באסיה התיכונה מעוניינות בצמצום תלותן ברוסיה, הן אינן חותרות להתנתקות ממנה. דרישתן היא, כפי שהגדיר אותה נשיא טדג'יקיסטן רחמונוב ב-2022, שרוסיה תתייחס אליהן "בכבוד". החולשה העכשווית של רוסיה מאפשרת למדינות אלה לדרוש את כבודן, ובה בעת לצאת נשכרות מתלותה הכלכלית של רוסיה בהן על רקע הסנקציות הבינלאומיות המוטלות עליה. אזרבייג'ן, בציפיה להשתתפות פוטנציאלית בשיקומה של סוריה, אף מרחיקה לכת ובחסותה של טורקיה משדרגת את יחסיה עם השלטון החדש בסוריה על רקע איבוד השפעתה של רוסיה, ובכלל זאת פתיחת שגרירות מחדש אחרי 12 שנה.

הפלת המטוס האזרי מספקת הצצה ייחודית ליחסי תלות מורכבים גם בתוך רוסיה - בין הנשיא פוטין לבין הרפובליקה הצ'ינית והעומד בראשה, רמזן קדירוב. המטוס האזרי נפגע מירי מערכת הגנה אווירית "פנציר-1S", שהוצבה בצ'יניה לבקשתו של קדירוב לאחר שורת מתקפות כטב"מים אוקראיניים על מתקנים צבאיים ברפובליקה. מדובר במערכת הגנה מתקדמת לטווח קצר, שהוצבה במוסקבה, סביב ארמונות פוטין בוולדאי ובסוצ'י, במזרח אוקראינה, וכעת גם בגרוזני, בירת צ'יניה, כעדות ליחסו המועדף של פוטין כלפי קדירוב. לעת עתה, פוטין נמנע מהטלת אחריות על מחדל הפלת המטוס על קדירוב או מקורביו ברשויות התעופה הצ'יניות, שהיו מעורבים בתקרית. התנהלות זו מאפיינת את היחסים ההדוקים בין פוטין לקדירוב מזה שני עשורים, שבמסגרתם קדירוב זוכה לתקציבי ענק של הממשלה הפדרלית ולהקמת יחידות צבאיות צ'יניות הסרות למרותו הבלעדית. שכירי חרב של קדירוב התעמתו לא אחת עם רשויות חוק פדרליות, [וקדירוב עצמו השתלח בראשיהו באופן פומבי](#). בחסות הקרמלין, מעשים אלה נותרו ללא מענה. יתרה מזו, פוטין המשיך להעניק תשומת לב מיוחדת לצ'יניה, לתמוך במדיניותו של קדירוב, כולל אסלמיזציה ברפובליקה, ובביקורו האחרון בגרוזני נישק את ספר הקוראן לעיני המצלמות. נראה כי נאמנותו האישית העיוורת של קדירוב נתפסת בעיני פוטין כנכס צאן ברזל בצוק העיתים הנוכחי, ולכן פגיעה כלשהי בקדירוב ובאנשיו כדי לרצות את נשיא אזרבייג'ן לא באה בחשבון מבחינתו של נשיא רוסיה.

מלחמתה של רוסיה באוקראינה חשפה את כשלי התפקוד של הצבא הרוסי, אשר כמעט בתום שלוש שנות לחימה אינו מצליח להכריע את אוקראינה. גיוס כל כוחותיה של רוסיה לחזית האוקראינית מאפשר כעת התקדמות איטית, אך במקביל הביא להחלשת נוכחותה הצבאית בסוריה והיה בין הגורמים שסייעו להפלת שלטון אסד. תקרית המטוס האזרי חושפת כי גם במרחב הפוסט-סובייטי, רוסיה נמצאת בנסיגה הדרגתית, כאשר שחקנים אחרים, בראשם טורקיה, תופסים את מקומה. בזירה הפנימית, מעמדו המיוחד של קדירוב בצ'יניה וכן צבאו הפרטי מצביעים על נטייתו של פוטין לחזק "משמר פרטוריאני" משלו על רקע כישלונות משטרו.

בינואר 2025 צפוי נשיא ארצות הברית הנכנס לגלות פוטין אחר ממי שהכיר בכהונתו הראשונה: נשיא שאינו מנצח, אלא סופג תבוסה אחרי תבוסה; נדחק לפינה ומאיים לנקוט מעשים נואשים. גם על ישראל לקחת בחשבון התפתחות זו, בבואה לעדכן את מדיניותה כלפי רוסיה.

